

*Documentary Heritage
Документално богатство*

НОВИ ЩРИХИ КЪМ СЪЗДАВАНЕТО И ДЕЙНОСТТА НА КОМИСАРСТВОТО ПО ЕВРЕЙСКИТЕ ВЪПРОСИ

Иванка Гезенко

Държавна агенция „Архиви“

Резюме. Настоящата публикация има за цел да представи нови моменти при създаването на една от най-страшните изпълнителни институции в България в годините на Втората световна война. Сред множеството публикувани до този момент документи като че ли структурното изграждане на Комисарството за еврейските въпроси (КЕВ) е сведено само до прилагането на антиеврейското законодателство, без конкретизиране на отделите и хората, работили в него.

Keywords: World War II, Commissariat for Jewish Affairs

*Нито един лист от книга или документ не бива
да остане непрочетен и изгубен за поколенията.
(Стара еврейска мъдрост)*

Повече от седемдесет години ни делят от драматичните събития, връхлетели еврейското население и на Балканите. Кладово, Сараево, Ясеновац, Джаково, Саймице Битоля, Щип, Кавала, Скопие, Гюмюрджина, Солун са градове или места от страниците на еврейския мартиролог, зад който стоят хиляди съдби и много болка. И до ден-днешен обаче има непознати (или малко познати) документи, които могат да хвърлят нова светлина върху истината за случилото се. Още веднъж ще трябва да застанем лице в лице с „баналността на злото“, която е заложена като цяло и поотделно много преди това¹⁾.

I. Антиеврейско законодателство в Европа (1938 – 1940 г.)

След средата на 30-те години на XX в. европейските международни отношения навлизат в нов етап, който води до началото на Втората световна война. В Германия започват гонения срещу евреите, които със завладяването на Чехословакия и Полша постепенно се приближават и към Балканите. Нюрнбергските закони²⁾, които лишават германските евреи от техните граждански права, се превръщат в законодателен модел и за сателитите на Германия. Антиеврейските ограничения придобиват различна форма за всяка от европейските държави в съответствие с броя и статуса на еврейското население, като общата им характеристика към този период включва „изтласкване“ на евреите от икономическия живот на дадената

страна, ограничаване на гражданските и политическите права, недопускане на еврей-емигранти от други страни и правно определяне на понятието „евреин“. Съобщенията в българската преса за положението на евреите в различните европейски страни дават следната картина.

През септември 1938 г. **Испания** извършва прочистване на флота и армията от еврей³⁾.

На 17 ноември 1938 г. в **Италия** е приет Закон за защита на расата. Целта му е изключването на евреите от пазара на труда, премахване на граждански и политически права⁴⁾.

През същата година във **Финландия** е издадена заповед за ограничаване на допускането на евреи – емигранти от Германия и Австрия, без специално разрешение от Министерството на външните работи в Хелзинки⁵⁾.

На 15 март 1939 г. **Бохемия и Моравия** са обявени за протекторат на Германия. На 21 март 1939 г. Константин фон Нойрат е назначен за първи райхспротектор. Личният състав на отделите, аналогично на министерствата, е окомплектован с длъжностни лица от Германия. Формално съществува и постът президент на протектората, който за времето на цялото си съществуване е заеман от Емил Хах.

След провъзгласяването на независимата **Словашка Република** и подписването на съюз с Германия през 1939 г. започват широко мащабни преследвания на евреите в Словакия. През ноември същата година са публикувани наредби срещу евреите. Еврейската собственост е конфискувана и предадена на германците и словациите. „Гвардията на Хлинка“ инициира бойкот и погром над еврейското население. 50 000 евреи напускат Братислава. Две години по-късно – на 9 септември 1941 г., е утвърден „Еврейски кодекс“ – аналог на Нюрнбергските закони⁶⁾.

На 13 май 1939 г. в „Народна политика“ в **Чехия** публикува Закон против евреите. Заевреин се смята всяко лице, изповядвало израилтянската религия преди 30 окт. 1918 г., или лице, чийто родител, баба или дядо са били евреи преди тази дата. Евреите се изключват напълно от обществения живот. Броят им е 357 000. На 27 юли 1939 г. Адолф Айхман открива в Прага отделение на Централното бюро по еврейска емиграция. От емигрантите се взема много голяма такса, която на практика е равна на конфискация на имуществото им. Общата стойност на реквизираното еврейско имущество в Бохемия и Моравия възлиза на около 12 милиарда чешки крони⁷⁾.

Унгария. Закон № 15 от 1938 г. определя таван за евреите в свободните професии и в търговските, финансовите и промишлените предприятия с десет или повече служители, според който евреите не могат да бъдат повече от 20 %. Законът изключва евреите, отличени с военни награди от Първата световна война, както и участниците в борбата срещу унгарското комунистическо управление от 1919 г. Изключение правят вдовиците и децата на геройски загиналите военни, както и евреите, напуснали еврейската религия до 1919 г. Законът дефинира понятието евреин въз основа на изповядваната религия.

Закон № 4 от 1939 г. определя понятието евреин главно на расова основа: за евреин се смята всеки, независимо от религиозната си принадлежност, който има най-малко един родител или най-малко двама дядовци/баби с израилтянско вероизповедание. Законът определя 6 % таван за участието на евреите в свободните професии и в търговските, финансовите и промишлените предприятия с десет или повече служители. Законът забранява на евреи да заемат служби в държавната администрация, в правосъдието и в държавните средни училища, както и участието в театрите и медиите⁸⁾.

На 20 ноември 1940 г. Унгария се присъединява към Тристранния пакт. Правителствата на Пал Телеки и Ласло Бардош приемат Закон за трудовата повинност и за „чуждите евреи“⁹⁾.

След опита за „ограничен антисемитизъм“ (1937 – 1940), установен от крал Карол, през юни 1940 г. в **Румъния** са ограничени правата на евреите. Забранени са браковете между румънци и евреи, а по време на метежа в Букурещ и други градове на страната legionerите извършват първите големи антиеврейски погроми¹⁰⁾.

На 5 октомври 1940 г. Министерският съвет на **Кралство Югославия** издава две наредби: едната е за реда и начина на записването на лица от еврейски произход в университета, висшите и средните учебни заведения, а другата – за мерките, които се отнасят до евреите по отношение на предприятията, занимаващи се с търговия с артикули за изхранване на населението Белград¹¹⁾.

След окупацията на **Франция** на 27 септември 1940 г. е публикувано постановление от окупационните власти за преброяване на еврейското население. Регистрирани са 287 962 евреи, 60 % от които се намират в окупираната зона и 40 % са под юрисдикцията на колаборационисткия режим на маршал Петен.

На 2 октомври 1940 г. режимът на Петен приема първия „Декрет за евреите“ (*Statut de juifs*), който ограничава тяхното придвижване, достъп до обществените места и професионална дейност.

През октомври 1940 г. на евреите в **Норвегия** е забранено да се занимават със свободни професии. През юли 1941 г. те са уволнени от държавна служба, а адвокатите са лишени от правото да упражняват професията си. Приет е и закон за забрана на смесените бракове. Райхскомисарят Йозеф Тербовен налага ограничения върху еврейската собственост.

II. Антиеврейско законодателство в България от 1940 г. до създаването на Комисарството по еврейските въпроси през 1942 г.

Антиеврейското законодателство не подминава и България. Подписването на Крайовския мирен договор между България и Румъния (7 септември 1940 г.), според който Южна Добруджа се връща на България, като че ли е първият знак за понататъшната политическа ориентация на страната. Договорът възстановява границата от 1913 г. и урежда отношенията на двете страни по размяна на населението, както и всички въпроси от правно и финансово естество. Сред държавите, които

дават одобрението си на този правен акт, е Германия. Месец по-късно в XXV ОНС е внесен за разглеждане законопроект на Закон за защита на нацията (ЗЗН). На 17 ноември 1940 г. в Берхтесгаден българският цар Борис III се среща с Адолф Хитлер, а външният министър Иван Попов¹²⁾ – с Йоахим фон Рибентроп¹³⁾. Тема на срещата е присъединяването на Царство България към Тристранния пакт¹⁴⁾. Мнението на българската страна, потвърдено с писмо от 20 октомври същата година, е, „*че е опасно за България, пък и за Германия горното присъединяване да стане още сега*“¹⁵⁾. В хода на срещата е решено присъединяването на България към пакта да се отложи, „*за да се поизбистри положението, да се уясни становището на Турция, отдето се е върнал вече Фон Папен*“¹⁶⁾. В същото време в 13-ото заседание на Втората си редовна сесия XXV ОНС разглежда на първо четене законопроекта за защита на нацията. На 24 декември същата година законопроектът е гласуван и се превръща в нормативен акт на държавната власт. Така законодателно се поставят основите на „еврейския въпрос“ в България. Следващата 1941 г. е белязана с други закони и нормативни ограничения за евреите в България: освен Закона за защита на нацията (ЗЗН), отнемащ техните граждански и политически права на основа на националната им принадлежност, Народното събрание разглежда и приема още два закона, които налагат икономически ограничения – Закон за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход и Закон за изплащане на непокрытите имоти на лицата от еврейски произход, предложени на държавния поземлен фонд за изкупуване, съгласно ЗЗН. С редица постановления от същата година МС допълнително регламентира нормите на икономическите ограничения за евреите в различни сфери – търговия, икономика, производство¹⁷⁾. На 1 март 1941 г. във Виена министър-председателят Богдан Филев¹⁸⁾ подписва договора за присъединяване на България към Тристранния пакт. Германските войски навлизат в страната, а на 19 и 20 април Германия допуска влизането на български войски във Вардарска Македония и Беломорска Тракия. Според специалната телеграма № 244 на Рибентроп, предадена в София на 18 април 1941 г., на българската армия е дадено разрешение за завземането на:

„1. Гръцка Тракия, ограничена на изток от демаркационната линия Мустафа паша – Дедеагач, а на запад – от р. Струма.

2. От Македония, но не по-далече от линията Пирот – Враня – Скопие и оттам – по течението на Вардар до гръцката граница.

II. Съответните германски военни служби вече са получили указания от Върховното командване на Вермахта. Независимо от това българското правителство е информирано, че споменатата линия за Македония е временна. В даден недалечен момент се предвижда провеждането на разговори с българското правителство, за временното урегулиране на териториите, които ще бъдат последствие (*вследствие на*) от разпадането на Югославската държава, а датата на тези преговори ще бъде допълнително съобщена¹⁹⁾. Следващата спогодба между българското и германското правителство, подписана между външния министър Иван Попов и герман-

ския пълномощник д-р Карл Клодиус и одобрена от Министерския съвет на 24 и 27 април 1941 г., също не решава статута на тези земи. Той не е правно уреден и до есента на 1944 г.²⁰⁾ България само административно ги управлява.

Началото на 1942 г. поставя „еврейския въпрос“ в нова светлина. На 20 януари 1942 г. в Берлин (на ул. „Ам. Гросен Ванзее“ № 56 – 58) е свикана конференция, на която се обсъжда един-единствен въпрос – окончателното решаване на еврейския въпрос в Европа. Анализирани са два основни момента в развитието на еврейския въпрос до 1942: 1) изтласкване на евреите от отделните сфери на живот на германския народ и 2) изтласкване на евреите от територията на германския народ. Отчетени са и техните недостатъци – емиграцията се е превърнала в проблем не само за германците, а и за страните, през които преминават или се заселват евреи, нещо повече – във времето на войната емиграцията се е превърнала в опасност, което налага нов начин за решаването на проблема – евакуация на евреите на изток²¹⁾.

Планът за окончателното решение на еврейския въпрос предвижда масштабна акция в Европа, която трябва да обхване около 11 милиона евреи, разпределени по страни. Българските евреи са 48 000 души. Сред разискваните основни моменти е и въпросът за началото на отделните големи акции за евакуация на евреите, както и провеждането им в контролираните от Германия територии. Това изисква от съюзниците на пакта – Румъния, Словакия, Хърватска и България, да въведат нови, съгласувани с Гестапо, мерки против евреите (в окупираните страни германците сами решават този въпрос).

През първата половина на 1942 г. българското правителство продължава да разширява кръга от икономически санкции – нормативните документи на МС, от една страна, увеличават броя на забранените за евреите дейности, а от друга – увеличават тези, в които еврейският безплатен труд е включен като задължителен. На 9 юли 1942 г. правителството получава законодателни пълномощия, противоречащи на чл. 9 от Търновската конституция²²⁾. Гласуван е закон, който възлага на МС да взема всички мерки за уреждането на еврейския въпрос. Така МС получава право да издава общи наредби или отделни разпореждания за по-целесъобразни и по-резултатни ограничения и мерки както за евреите, така и за техните укриватели. До одобряването на тези наредби от НС те имат **силата на закон**. Месец по-късно, на 29 август 1942 г., с Наредба, издадена въз основа на този закон, при МВРНЗ се учредява КЕВ. Прилагането на всички мерки за решаване на еврейския въпрос се съсредоточават в това комисарство. Комисарят се предлага от министъра на вътрешните работи и народното здраве и се назначава от Министерския съвет. Заповедите му не подлежат на обжалване. *Нещо повече – още преди Закона за възлагане на Министерския съвет да прилага всички мерки за решаването на еврейския въпрос в България на 26 юни 1942 г. е гласуван и Закон за правата, които министърът на вътрешните работи и народното здраве може да възлага на длъжностни лица от същото министерство²³⁾. В мотивите към законопроекта преди гласуването му Петър Габровски посочва, че освен закона за*

бюджета, отчетността и предприятията, за селските и градските общини, за държавната полиция, народното здраве и някои други специални закони на министъра са дадени редица права, които той трябва да упражнява лично, което е във вреда на бързината в управлението. За да бъде създадена по-голяма експедитивност в работата и за да бъде облекчен министърът, е необходимо той да има законна възможност да възлага някои от правата си по разните закони на други длъжностни лица по ведомството на министерството. В края на август 1942 г. за комисар по еврейските въпроси е назначен юристът Александър Белев. До назначаването му като комисар неговото име е известно на обществото като водач на „Ратниците“²⁴), осъществили опита за погром над еврейските магазини по централните улици²⁵) на София през 1938 г. Политическата му ориентация е ясно формулирана на страниците на в. „Пролом“ – двуседмичник за напредъка на българщината, който излиза от 1938 до 1939 г. и има 12 броя. Александър Белев участва заедно с Асен Кантарджиев, Виктор Ичков, Климент Далкалъчев и Иван Гьошев в списването на вестника.

Автор е на следните статии:

В бр. 1 – „Статика и динамика в политическите форми“

„Задачата на политическата форма днес трябва да бъде организирането на политическите, стопански и духовни сили на нацията за осъществяване основните стремежи на нацията към социална правда и национална мощ. Осъществяването на тая задача предполага физическото и духовно повдигане на расата ни, предполага разчистването на духовния и политически плевел, чрез прокарване ясна граница между честта и безчестието, предполага създаване условия за работа и съществуване на всеки българин в България, като се знае, че България е за българите, предполага най-сетне засилване на стопанската и културна дейност и творчество в стила и темпото на епохата. Властта създава едно цяло от частите – тя насочва и успоредява пръснатото, тя прави нацията готова за всяка жертва. Истинската власт тече от центъра към периферията“.

В бр. 3 – „Национализъм, религия, църква“

„Основният стремеж на българската нация към социалната правда може да бъде религиозно осмислен само в християнството“.

В бр. 4 – „Право и морал“

„Правото е съзнателно и предварително установената съгласувана свобода в човешкото общество. Правото е форма. Съдържанието си, дадено в правна норма, то черпи от нравите, от техниката, от стопанския и културно-социалния бит, от морала. Какво ще се даде за съдържание на правото, решават нуждите на живота, целесъобразността, властта и в последна основа – моралът“.

В бр. 5 – „Оси и световно влияние“

„Би трябвало при разрешаване на европейските въпроси да имат предвид, че историята на Европа е история на установяване на нациите като държави. Би

трябвало най-сетне при решаване на световните въпроси, да имат предвид, че Европа е органическо цяло“.

В бр. 6 – „Под знака на вярата в нацията“

„Нацията трябва да бъде организирана. Само тогава вярата в нацията постига това, което може. Вярата на организираната нация е сила. Това, на което ще бъдат способни водачът или изпълнителят, ще съответства не вече на силите им като отделни личности, а на силите на нацията. Затова днес делото на Хитлер и Мусолини ни се струва така нечовешки огромно“.

В бр. 7 – „Водачите“

„Историята на една нация може да бъде история на един възход или история на един упадък. Ако в нацията се развива процес на откъсване на личността от нацията, ако личността поставя своите интереси над всичко, ако служи на личния, а не на националния напредък, националното съзнание ще почне да затъмнява и нацията ще тръгне към упадък“.

В бр. 8 – „Що е нация“

„Правилно употребена, думата расизъм се покрива с расова хигиена“.

В бр. 9 – „Раса, наука и Методий Попов“

В бр. 10 – „Краят на Чехословашко“.

Статиите са подписани „Ал. Белев“. Съществуват и няколко, подписани с инициали А. Б.

Данните за кариерата на Белев като юрист, въз основа на архивни източници, са далеч по-оскъдни. Към заемането на поста комисар Александър Белев е на 42 години, т.е. възрастта му предполага и професионално развитие, което да е документално отразено. Сред съхранените документи на Министерството на правосъдието са и тези, които регистрират провеждането на държавни изпити на кандидати за съдебни длъжности и адвокати, изпити за съдебни пристави и просбописци, кадрови досиета на служителите в МП и в поделенията му в България, както и за юридическия стаж на служителите от МВРНЗ. Запазени са общо 21 847 преписки. Сред тях е преписката на Александър Белев за явяване на държавен изпит като кандидат за съдебна длъжност. Тя е заведена на името на Александър Белев от Лом. В нея липсват биографични данни, но е видно, че е завършил право в СУ през 1926 г. и притежава диплома №. NG 235/1926 г. От 10 ноември 1926 г. до 20 ноември 1928 г. включително работи като съдебен кандидат (стажант) в Софийския областен съд. Според съдебната практика за придобиване на специалност през 1929 г. Александър Белев вече има право да положи държавен изпит за съдийска длъжност и за адвокат. Към молбата е приложено удостоверение на Софийския областен съд, в което се казва, че *„през време на стажа си в съда Александър Белев е имал добро поведение и добри отношения със съдебната колегия и в обществото и може да бъде допуснат до полагането на държавен изпит“*.

Теоретико-практическият държавен изпит на кандидатите за съдебна длъжност и за адвокати е проведен на 19 ноември 1929 г. в Министерството на правосъ-

дието. На устния изпит кандидатът Александър Белев от Лом получава следните бележки:

- по гражданско право – 4;
- по търговско право – 3;
- по наказателно право – 2;
- по гражданско съдопроизводство – 2;
- по наказателно съдопроизводство – 3;
- по административно право – 3;
- по частно международно право – 3.

С протоколно решение от същата дата комисията дава възможност на Александър Белев да се яви на поправителен изпит по „наказателно право“ и по „гражданско съдопроизводство“ най-късно във втората от следващите сесии.

На поправителния изпит, проведен на 16 май 1930 г., кандидатът Александър Белев получава бележки:

- по наказателно право – 3;
- по гражданско съдопроизводство – 3.

В протокола от изпита членовете на комисията отбелязват: *„Понеже същият кандидат през миналата сесия (ноемврийската) е получил по всичките останали предмети не по-малко от среден успех (в протокол № 15 от 19 ноември 1929 г.), то съгласно с чл. 31 от Правилника той се признава че е издържал държавния изпит“.*

Изпитните теми, писмено развити от Ал. Белев на поправителния изпит, са:

- Абстрактните правни сделки. Тяхната същност и значение за правната сигурност;
- Прехвърляне на търговско предприятие. Форма и действие между страните и третите лица;
- Причинна връзка при комисионните сделки и видове престъпления;
- Опит, понятие, видове и наказуемост²⁶⁾.

След тази дата липсват документи от дейността му като юрист, които да са отложени към личната му преписка в Министерството на правосъдието.

Сред малкото запазени лични документи на Александър Белев са два служебни формуляра – лична данъчна декларация²⁷⁾ и служебен картон²⁸⁾, в които собствено-ръчно е попълнил: рождена дата – 08.07.1900 г.; място на раждане – Лом; образование – юридическо, вероизповедание – източноправославно; семейно положение – неженен, адрес в София – ул. „Росица“ № 11. Както в данъчната декларация, така и в личния картон на Александър Белев съществува графа с данни за заемането на служби преди постъпването в Комисарството. В данъчната си декларация Белев попълва собствено-ръчно, че от 1 януари 1942 г. до 3 септември 1942 г. е заемал длъжността юрисконсулт при МВРНЗ (общото му възнаграждение е 58 477 лв.). В служебния си картон, попълнен на 9 февруари 1943 г., като предишна заемана длъжност Александър Белев посочва – МВРНЗ – „Дирекция на администрацията,

административно отделение“. В служебния картон е предвидено място за портретна снимка на лицето – Александър Белев не е приложил такава.

Смятам, че всеки един шрих към личността на Александър Белев има особено значение. Той участва пряко в създаването на институция, която трябва да работи за „окончателното решаване“ на еврейския въпрос в България.

III. Роля и място на Комисарствата в историята на българските институции

От 1879 до 1942 г. в историята на българските държавни институции са създавани следните комисарства:

1. Комисарство в Южна България (1885 – 1886)²⁹⁾ – временна институция, създадена с Указ №1/09.09.1885 г. след Съединението на Княжество България и Източна Румелия на 06.09.1885 г., със задача да уреди институционалното съединение, тъй като двете области водят автономен живот. До този момент в Княжеството действат Народно събрание, Министерски съвет и министерства, а в Източна Румелия – Областно събрание и дирекции по различните ресори. За комисар е назначен Георги Странски с помощници П. Р. Славейков и Йоаким Груев. Комисарството управлява от името на Българския монарх. Постепенно започва и институционалното съединение. Много от окръжните управители от Северна България са прехвърлени в Южна България и обратно. Всички те са подчинени на Министерство на вътрешните работи в София. Комисарството премахва митниците между двете области. От 01.01.1886 г. в Южна България са въведени и съдебните закони, създадени и действащи до 06.09.1885 г. в Княжество България.

С подписването на Топханенския акт през 1886 г., с който Великите сили признават Съединението, и със свикването на ОНС се слага край на дейността на Комисарството.

2. Българско комисарство по репарациите³⁰⁾

Учредено по силата на чл. VII от Ньойския мирен договор (1919), според който Царство България се задължава да възстанови причинените от нея щети на Антантата с репарации в размер на 2 млрд. и 250 млн. франка. Ръководи се от комисар и заместник-комисар.

Изготвя цялостни доклади за икономическото и финансовото състояние на България, контролира спазването на българските задължения по клаузите на Ньойския договор, аргументира искания за отстъпки, отсрочки и опрощаване на лихви върху просрочени репарации и др. Действа до 1954 г.

3. Комисарство на обществото на народите в София³¹⁾

Създадено с протокол на Обществото на народите от 8 септ. 1926 г. по повод отпуснатия под покровителството на ОН финансов заем на България за настаняване и уреждане на бежанците. Контролът върху заема се осъществява от комисар – делегат на ОН, който назначава служителите в комисарството. Закрито през 1933 г.

4. Главно комисарство на снабдяването³²⁾. Създадено като структурна част на Министерството на търговията, промишлеността и труда със задача борба срещу черната борса и военновременната спекула, контрол и разпределение на хранителната и индустриалната продукция чрез разпределителни карти и домакински книжки, както и да разпределя вносните и местните суровини за индустриалните предприятия. Действа до 1944 г.³³⁾

5. Комисарство по еврейските въпроси³⁴⁾

Учредено през 1942 г. при МВРНЗ за провеждане на политиката на отстраняване на евреите от обществения и стопанския живот и изселването им от България. Ликвидирано в началото на септември 1944 г.

На 29 август 1942 г. в бр. 192 на „Държавен вестник“ е публикувана Наредба, издадена въз основа на Закона за възлагане на Министерския съвет. Същата е одобрена с ПМС № 70, взето в заседанието на МС на 26 август 1942 г. (протокол № 111). Чл. 1 от Глава I „За управлението на еврейските въпроси“ гласи: „При Министерството на вътрешните работи и народното здраве се създава Комисарство за еврейските въпроси.

Приложението на всички мерки за разрешаване на еврейския въпрос се съсредоточава в това комисарство, с изключение на тези по Закона за еднократния данък върху имуществата на лица от еврейски произход и по Закона против спекулата с недвижими имоти.

Комисарят по еврейските въпроси може да иска от всички ведомства да вземат необходимите мерки за прилагане на законите и наредбите, отнасящи се за евреите. За всички мерки във връзка с прилагането на законите и наредбите, уреждащи положението на евреите, е необходимо съгласието на комисаря. Преди да вземе решение по въпроси, засягащи други ведомства, комисарят взема предварително мнението на съответното ведомство“.

Механизмът по назначаването на личния състав на Комисарството е регламентиран от чл. 5 на Наредбата: „Комисарят по еврейските въпроси се назначава от Министерския съвет по предложение на министъра на вътрешните работи и народното здраве. Останалият персонал на комисарството, доколкото наредбата не предвижда друго, се назначава от комисаря [...]. Съществуващите досега в различните ведомства служби, извършващи работи във връзка с разрешаване на еврейския въпрос, се придават към Комисарството по еврейските въпроси с целия си персонал и инвентар.

Всички служители, които по щат са на служба при Комисарството, се считат държавни служители [...]. Необходимите суми за личните и веществените разходи в Комисарството за еврейските въпроси се предвиждат в бюджета на фонда „Еврейски общини“.

Цялостната дейност на Комисарството по еврейските въпроси, произтичащи от чл. 1 – 7, глава I на Наредбата, е обхваната в следната структура:

Комисар

Личен състав

Административно отделение

Инспекторат

Еврейски общини

Лагери

Стопанско отделение

Служба еврейски имоти

Служба ликвидация

а) еднолични фирми

б) акционерни дружества

в) командитни и ООД

г) събирателни дружества

д) продажба на движимо имущество

е) продажба на движимо имущество в Новите земи

ж) уреждане задължения към банки, учреждения

Разузнаваческа група

Отделение счетоводство за фонд „Еврейски общини“

1. Издръжка на кухни и лагери

Изграждането, дейността и мястото на една институция могат да бъдат проучени и анализирани от запазените документи. Фондът на Комисарството по еврейските въпроси съдържа 15 348 архивни единици. Съвсем общо те имат следната характеристика:

Опис 1, 9062 а.е., 1940 – 1945 г.

Проектозаконали за защита на нацията; наредби, правилници, окръжни, заповеди на Комисарството и лични досиета на негови служители; списъци на лица от еврейски произход, на движимото и недвижимото им имущество; доклади, изложения, преписки и др. по дейността и утвърждаване бюджетите на еврейските общини; отчети, протоколи, доклади, декларации, преписки и др. по отчуждаване и разпродажба на имуществото на еврейски семейства, изселването, въдворяването им в лагери, забрана да посещават обществени места и други наложени ограничения; досиета по движението и продажбата на техни имущества; изложения, рапорти, свидетелски показания, съдебни преписки, протоколи и др. по участието на властите и на служителите при Комисарството в гоненията и изселването на евреите.

Опис 2, 5910 а.е., 1942 – 1944 г.

Досиета по ликвидация на еднолични фирми, акционерни и други дружества с участие на еврейски капитали и по ликвидация на задължения на евреи към банки, предприятия, учреждения и частни лица; заповеди, преписки, протоколи и др. по конфискуване на имущество на лица от еврейски произход и на еврейски дружества, и по еднократното облагане с данък върху тяхното имущество; бюджети и проекто бюджети на еврейски общини, оправдателни

документи, описи, протоколи, преписки по приходите и разходите им; счетоводни книги на Комисарството.

Опис 3, 376 а.е., 1896 – 1945 г.

Закон за защита на нацията (ЗЗН), бележки, изложения, доклади и др. по тълкуването и прилагането му и предложения за неговото изменение и допълване. Правилник, структура и отчети на Комисарството; протоколна книга на Съвета при комисаря по еврейските въпроси; наредби, правилници, окръжни и заповеди по прилагане ЗЗН, назначаване и уволняване служители на Комисарството и негови делегати в еврейските общини, устройството и управлението на еврейските общини и др.

Заповеди, преписки, изложения, рапорти, протоколи и др. по ликвидиране на еврейски фирми и предприятия, изселване на евреи, организирането на лагери и въдворяването им в тях, конфискуване и разпродажба на имущество, уволняване от работа, забрана да посещават обществени места, установяване на вечерен час, носене на значки и други ограничителни мерки; по откриване, дейността и закриване на еврейски общини; по настаняване и уреждане на жилища за изселени еврейски семейства, откриване на еврейски училища и назначаване на учители, уреждане на старопиталища, безплатни кухни, отпускане на помощи на бедни евреи, издаване на разрешителни за търговия и занаятчийски услуги и др.

Списъци и сведения за евреи; декларации за имотно състояние. Финансови отчети, бюджети, приходно-разходни книги, ведомости и оправдателни документи; заповеди, преписки, протоколи и др. по утвърждаване бюджети на еврейски общини, одобряване на финансовите им отчети, превеждане на суми, набиране средства за фонд „Еврейски общини“, извършени ревизии и др.

Следствени преписки по съдене на лица, участвали в гоненията на евреите при прилагането на ЗЗН.

IV. Ротация, поверителност, нива на комуникация в Комисарството по еврейските въпроси

Сред всички тези документи като че ли най-ясна представа за Комисарството дават Книгите за заповедите. За периода от 04. 09. 1942 г. до края на 1944 г. са изведени общо 12 954 заповеди³⁵), като по-голямата част от тях не са обнародвани. Те могат да бъдат групирани така:

1. **Заповеди за назначаване на личен състав.** За периода 5 – 28 септември 1942 г. Александър Белев подписва заповеди за назначаване на 45 служители в КЕВ. Сред тях са ядрото на Комисарството – Захари Велков Иванов – началник отделение в КЕВ (05. 09. 1942 г.); Иван Димитров Попов – счетоводител (10. 09. 1942 г.); Мария Борисова Павлова – подначалник (22. 09. 1942г.); Ярослав Калицин – главен инспектор (22. 09. 1942 г.); Илия Добревски – инспектор (22. 09. 1942 г.); Кирил Стоименов – инспектор (22. 09. 1942 г.); Атанас Овчаров – подначалник (22. 09. 1942 г.). Следващото голямо назначаване е на 22 октомври

1942 г. До началото на 1943 г. броят на назначените служители в Комисарството достига 115 човека.

2. Заповеди за класиране на личния състав. Обикновено са издавани три месеца след назначаването на лицето.

3. Заповеди за изработване на обозначителни знаци за евреи, еврейски предприятия, еврейски жилища и производства с еврейско участие.

4. Заповеди за назначаване на надничари. До края на 1942 г. паричното им възнаграждение е между 70 и 80 лева дневно, а през 1943 г. достига до 120 лв. на отработен ден.

5. Заповеди за назначаване на делегати към еврейските общини. Назначаването им започва през октомври 1942 г. Първоначално за такива в почти повече от 90 % са назначени кметове, околийски управители или администратори, които съвместяват длъжността на делегат. В началото февруари 1943 г. същите са освободени и на тяхно място са назначени нови делегати.

6. Заповеди за назначаване на евреи за членове на Консистиориите при еврейските общини – след 17 февруари 1943 г.

7. Заповеди за назначаване на ликвидатори на еврейски фирми. При голяма част от тях през 1943 г. също е извършена смяна.

8. Заповеди за изземане в полза на касата за обществено подпомагане на суми, инвентари и касова наличност.

9. Заповеди за административно изселване на евреи – през цялата 1943 г.

10. Заповеди за командировки, предимно на Ярослав Калицин, Атанас Овчаров, Илия Добревски, Иван Гъшев, Иван Попов, Борислав Тасев, Захари Велков, Славчо Йончев, Александър Белев. Заповедите са от началото на февруари 1943 г.

11. Заповеди за преназначаване на целия щатен личен състав на Комисарството. Те са издадени в периода 1 – 16 февруари 1943 г.

12. Заповеди за изплащане на допълнителни възнаграждения за положен извънреден труд от февруари до юли 1943 г. Засягат предимно членовете на Съвета при комисаря и началниците на отдели в Комисарството. От техническия персонал са обхванати машинописки, шофьорът на Ал. Белев, частната му секретарка, разсилен, двама телефонисти, разузнавачи от полицията, пазач на склада на организацията „Бранник“, членовете на Комисията по чл. 37 от Наредбата за ликвидация на еврейско имущество.

13. Заповеди за наказания и уволнения на служители в интерес на службата и за закъснения – периода февруари – май 1943 г. Уволняване на надничари – края на февруари 1943. Уволняване на евреи – членове на консистиории, и назначаване на нови – след 17 февр. 1943 г.

14. Заповеди за създаване на комисии за преброяване на софийските евреи – началото на май 1943 г.

15. Заповеди за налагане на имуществени санкции на българи, длъжници на евреи – след юни 1943 г.

От заповедите по личния състав на Комисарството е видно, че с непрекъснатите преназначавания се цели ограничаване на информацията относно същинската дейност на тази институция. В самото Комисарство е обособено „ядро“ от 5 – 10 човека. В биографията на всеки от тях личи подчертана националистическа ориентация.

В периода от септември 1942 г. до февруари 1943 г. щатният персонал преминава изпитателен период до постоянното преназначаване, извършено от 9 до 18 февруари 1943 г. В работата на Комисарството са използвани два основни вида нещатен персонал – неквалифициран – надничари, и квалифициран – ликвидатори на имущества на лицата от еврейски произход. За периода октомври 1942 – февруари 1943 г. е извършена тройна подмяна на делегатите при еврейските общини. През февруари – март 1943 г. е извършена подмяна и на членовете на еврейските консистории във всеки град. Броят на командированите през февруари и март 1943 г. е сведен до броя на основното ядро в Комисарството.

През март 1943 г. е издадена заповед, с която се забранява на личния състав да разговаря помежду си в коридорите, а през май 1943 г. – да разговарят с външни лица и посетители в Комисарството³⁶. Нещо повече – изготвени са и две сведения за посещенията на външни лица в Комисарството. Първото е за периода 12 – 26 февруари, с посочен брой на посетители при комисаря при поименно изброени служители от: **Административното отделение** (Калицин, Николов, Павлова, х. Йончев, Стоименов, Русев); **Отделението за професионална дейност** (Велков, Иванов, Овчаров, Попов, Дочев и Цонев); **Стопанско отделение** (Луков, Гавраилов, Бахчеванджиев, Паралиев, Икономов, Райнов, Колев); **Фонд Еврейски общини** (Гьошев, Драганов, Пайгашев). Общият брой е 510 посетители, от които 259 – с покани, 169 – с разрешение, 82 – като служебни лица. Часовете за посещенията са от 7,45 до 14 часа. В този период Александър Белев е посетен от 12 човека, от които 6 – с разрешение, и 6 – като служебни лица. Второто сведение е за периода 27 февруари – 13 март 1943 г. Общият брой посетители е 458, от които 218 – с покани, 200 – с разрешения, 40 – като служебни лица. Посещенията при комисаря са 30 – 1 с покана и 29 с разрешения. И двете справки са изготвени и подписани от Захари Велков и са адресирани до министъра на вътрешните работи и народното здраве³⁷. Друг интересен документ, който отразява администрирането на Комисарството, е правилникът за деловодството и архива. Основната цел, заложена в общите положения, е опростяването и ускоряването на деловодството. За постигането на тази цел правилникът има следните основни раздели: 1. Разпределително бюро за документацията; 2. Постъпления извън реда; 3. Движение на преписките; 4. Знаци; 5. Решаване на преписките; 6. Деловодство; 7. Писма и подписване; 8. Справки; 9. Канцелария; 10. Експедиция; 11. Работно време; 12. Надзор. Правилникът проследява оперативното движение на всеки документ. Според него всеки началник отдел борава с определен цвят – комисарят си служи със **зелен молив**, а началниците

на отделите и инспекторите използват **син молив**. Съществува и допълнителен шифър: **КД** (към дело), **Пр.** (да се приложи преписката); **Б** (кратка бележка по въпроса); **Д** (доклад по въпроса); **С** (справка по въпроса); **И** (да се пише писмо, да се съобщи); **КА** (да се приложи извън дело); **Да** (уважава искането); **Не** (без последствие на искането); **СС** (бърза справка по въпроса); **Т** (телефонна справка); **А** (проверка, анкета); **Нап.** (напомняне); **Ч** (да чака); **З** (за докладване на...). Според чл. 104 от правилника само комисарят, главният инспектор, началникът на административното отделение и началникът на канцеларията имат общия надзор върху реда и работата на Комисарството. Нивото на поверителност на документа е обозначаване с четири вида знаци³⁸). Ако резолюцията, докладът, писмото и преписката не се подписват от докладчика, а от друго лице, това се отбелязва със следните знаци:

За подпис от комисаря: #;

За подпис от началниците отделения: = (с една пресечна черта);

За подпис от главния инспектор: -П-;

За подпис от началник служба: +.

Правилникът и класификаторът са общо 40 листа циклостил без подпис. Номенклатурата на делата е с прецизно описани индекси за всяка дейност и включва 962 основни позиции. Те обхващат дейността на Комисарството така: А-1 Общи въпроси и администрация; Б 4 – Отделение лично състояние и професионална дейност; 5 – Стопанско отделение – организация, ликвидация по чл. 37 от наредбата, конфискация, продажба на движимости, иззети от евреите, проверка на еврейски задължения, управление на еврейските недвижими имоти; 9 – Счетоводно отделение за фонда „Еврейски общини“. В първия раздел, освен отношенията на Централното управление на КЕВ с МВРНЗ, МВнРИ, МП, МФ, МЗДИ, МТПИ, МП, МОСПБ, МВ, МС, НС, канцеларията на Двореца, съществува и подраздел, който обхваща пряката дейност на комисаря, както и нивата на комуникацията му с другите ведомства. Освен писма, донесения, проучвания от общ характер, проучвания по еврейския въпрос, в неговата дейност са включени строго поверителни преписки и документи. Личното му деловодство обхваща въпроси във връзка с посещения и протокол, доклади до министъра на вътрешните работи, доклади до МС, кардекси и задачи, редовна информация на пресата и съобщения и отношения по повод съобщения в пресата.

Ще спомена и още един факт – тези заповеди и наредби на Комисарството, които подлежат на обнародване до август месец 1943 г., се публикуват в „Държавен вестник“. Справката по списъка на периодичния печат в България показва, че за периода 1941 – 1944 г. тиражът на вестника е до 13 000 бр.

Александър Белев изпълнява длъжността на комисар от 3 септември 1942 г. до началото на октомври 1943 г. В средата на същия месец за комисар по еврейските въпроси е назначен Христо Стомоняков – дотогавашен заместник-прокурор при Софийския военен съд. На 31 август 1944 г. с ПМС № 4, (протокол № 167), Минис-

терският съвет одобрява ликвидирането на Комисарството по еврейските въпроси (ДВ, бр. 193/5 септ. 1944 г.).

Едва ли годините на Холокоста в България биха били изяснени напълно, ако съвременните изследователи, както и широката читателска аудитория, не бъдат подробно запознати с дейността на Комисарството по еврейските въпроси, което на практика осъществява „радикалните мерки“ срещу българските евреи³⁹). През целия период на действие на КЕВ хиляди българи, водени не само от чувство за толерантност, но и от дълг и по съвест, оказват помощ на съгражданите си евреи.

БЕЛЕЖКИ

1. В настоящата публикация са цитирани само някои от публикациите в пресата. Подробният списък е неразделна част към подготовения за печат преглед на документите, които се цитират.
2. „Закон за защита на германската кръв и германската чест“ от 15 септември 1935 г.; Закон за имперското гражданство от 15 септември 1935 г.
3. ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 934, л. 33.
4. ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а.е. 950, л. 1,2 – със закон се забранява на евреи – чужди поданици, да се заселват в Италия. 8 септ. 1938 г.; евреите – италиански поданици, нямат право да преподават, нито да учат в италианските учебни заведения.
5. ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 933, л. 41. В българската преса са изнесени данни и за антисемитски нормативни документи и в СССР. Със специално решение от декември 1938 г. **ВС на СССР** създава еврейска автономна област Биробиджан в Сибир. В нея се заселват евреи от останалата част на СССР, които нямат определена държавна работа и за в бъдеще евреите ще имат право да живеят само в тази автономна област – ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 933, л. 70.
6. ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 933, л. 20.
7. ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 933, л. 7. Има данни и за антиеврейски погроми, както и за деклариране на имуществото до 31 юли 1939 г.
8. ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а.е. 748, л. 154.
9. Тошкова, В. (2007). „Обречени и спасени. България в антисемитската политика на Третия райх“. София, стр. 44.
10. ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 748, л. 6, 48, 49.
11. ЦДА, ф. 366Б, оп. 1, а.е. 976, л. 1–5.
12. Иван Владимиров Попов (1890 – 1944) – политик и дипломат. Български пълномощен министър в Букурещ, Прага и Белград. Министър на външните работи и изповеданията през 1940 – 1942 г. От януари до септември 1944 г. е пълномощен министър в Букурещ, където се самоубива.
13. Йоахим фон Рибентроп (1893 – 1945) – шеф на дипломатическото ведомство на Третия райх. Член на Германската националсоциалистическа ра-

ботническа партия от 1930 г. След идването на Хитлер на власт възглавява специално бюро за провеждане на външнополитически акции на нацисткото ръководство. От 1936 до началото на 1938 г. е пълномощен министър в Лондон, а от февруари с.г. – министър на външните работи на Третия райх. Екзекутиран е като военнопръстъпник в Нюрнберг.

14. Подписан на 27 септември 1940 г. между правителствата на Германия, Италия и Япония. Пактът цели сътрудничеството на трите държави във военната област. На 20, 23 и 24 ноември към него се присъединяват последователно Унгария, Румъния и Словакия. Билярски, Ц., Гезенко, Ив. „Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война“. София, 2006, стр. 118.
15. ЦДА, ф. 176К, оп. 1 „ш“, а.е.149, л. 11 – 14.
16. Франц фон Папен (1879–1969) – немски политик, министър-председател (1932). През 1933 г. въвежда Хитлер в правителството в качеството на вице-канцлер. ЦДА, ф. 176К, оп. 1„ш“, а.е. 149.
17. Вж. „Обречени и спасени. България в антисемитската политика на Третия райх“. София, 2007, стр. 162 – 176
18. Богдан Димитров Филов (1883 – 1945) – учен и политик. Следва класическа филология, история и археология в Германия. Специализира в Бон, Париж и Рим. Министър на просветата в правителството на Г. Кьосеиванов. От 15 февруари 1940 до 9 септември 1943 г. е министър-председател, а след това регент. Осъден е на смърт и екзекутиран на 1 февруари 1945 г.
19. Тошкова, В. Телеграма № 244 от Рибентроп, предадена за София на 17 април 1941 г. със специален влак, препредадена на 18 април 1941 под № 547.
20. ЦДА, ф.250Б, оп.1, а.е.48, Л. 12–14; ф.176К, оп. 1„ш“, а.е. 149.
21. „СС в действии. Документи о преступлениях СС“. СВЕТОТОН, 2000 г. стр. 133 – 162
22. Законодателната власт принадлежи на царя и народното представителство.
23. Приет на 26 юни 1942 г. в 5-о заседание, IV извънр. сесия на XXV ОНС, утвърден с Указ №43/01.07.1942 на цар Борис III.ЦДА, ф.173К ,оп.6, а.е.2206.
- 24.„Съюз на ратниците за напредъка на българщината“ – българска недържавна организация, създадена през 1936 г. Поппетров, Николай. „Социално наляво, национализмът напред“, София, 2009 стр. 681.
25. ЦДА, ф. 173К, оп.8, а.е. 189.
26. ЦДА, ф. 242К, оп. 9, а.е. 18 223, л. 1-15.
27. ЦДА, ф. 190К, оп. 1, а.е. 1, л. 8.
28. ЦДА, ф.190К, оп. 1, а.е. 346, л. 104.
29. Българските държавни институции, София, 1987 г., стр.99

30. ЦДА, ф. 378К.
31. ЦДА, ф. 467 К.
32. ЦДА, ф. 231К, оп. 12.
33. Виж и Споразумение между БНБ и Главното управление на кредитните каси на Райха в Берлин – част Насоки, подписано на 4 март 1941 г. ЦДА, ф. 176К, оп. 11, а.е. 401, л. 1 – 6; ф. 250Б, оп. 1, а.е. 48, л. 1 – 4, 10,11; ИДА, кн.3, 1959.
34. ЦДА, ф. 190К.
35. ЦДА, ф. 190К, оп.1, а.е.8609 – 8611.
36. Заповед №1736 от 8 май 1943 г.
37. ЦДА, ф. 190К, оп. 3, а.е. 101.
38. ЦДА, ф.190К, оп. 3, а.е. 61.
39. Тошкова, В. (1992). „България – своенравният съюзник на Третия райх“. София, стр. 85, 86.

SOME NEW ASPECTS OF THE ACTIVITY OF THE BULGARIAN COMMISSARIAT FOR JEWISH AFFAIRS

Abstract. Based of documentary evidence, this article aims to reveal some new aspects of the activity of the Commissariat for Jewish Affairs set up in Bulgaria in the years of World War II.

✉ **Mrs. Ivanka Gezenko**
Central State Archives
5, Moskovska Str.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: igezenko@abv.bg